

God moet ons helpen

God moet ons helpen

De geschiedenis van de Gemeenschap
van Zendings-Diaconessen in Nederland
(1935-2019) Katinka Fikse-Omon

 Uitgeverij Van Wijnen - Franeker

Vormgeving omslag en binnenwerk: Bureau Garage, Kampen
Omslagafbeelding: de Zoeklichtauto met rechts broeder en mevrouw Kits en verder o.a. de zusters Emma Goldfuss, Johanna Lang en Johanna Bock (midden).

ISBN 9789051945805

© 2019 by Uitgeverij Van Wijnen, Postbus 172, 8800 AD Franeker
www.uitgeverijvanwijnen.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd in welke vorm dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. No part of this book may be reproduced in any form whatsoever or in any language without previous written permission by the publisher.

Voorwoord

Na een periode van twee jaar is het zo ver: de geschiedenis van de Gemeenschap van Zending-Diaconessen in Nederland is aan het papier toevertrouwd! Waarom? Omdat wij als zustergemeenschap willen getuigen van de goedheid en genade van God, die we tot hier toe mochten ervaren, ondanks dat het 'mensenwerk' was!

Vanaf het begin van het diaconessenwerk in Amerongen was er Gods trouw en werd Zijn bijzondere leiding steeds weer zichtbaar. Voor zuster Johanna Bock was het destijds een zaak van geloof en vertrouwen op God, toen zij de stap waagde een zustergemeenschap te beginnen in Nederland.

Wat is het werk gezegend door de jaren heen en wat zijn er veel mensen bemoedigd door het contact met de zusters in Amerongen en op meerdere plaatsen in ons land.

Met dit boek willen wij volgende generaties laten zien dat God trouw is en dat Hij het was die ons geholpen heeft, langs hoogten en door diepten.

Wij staan op de schouders van de zusters die ons zijn voorgegaan en ons een waardevolle erfenis hebben nagelaten. Wij zijn dankbaar dat we in deze tijd dit geloofswerk en onze missie gestalte mogen geven en het immateriële gedachtegoed door mogen geven aan anderen, die zich door God geroepen weten.

De geschiedenis is wat zij is, ze is niet mooier weergegeven dan het was, maar de gouden draad door het boek is, dat mensen het gewaagd hebben om hun leven in dienst van God te geven en het te delen met de gemeenschap, in alle eenvoud en in afhankelijkheid van Gods hulp. Zoals de titel van het boek het zegt: 'God moet ons helpen!'

Zr. Greet Verhoeven,
Leidinggevend diacones – juli 2019

Inhoudsopgave

Voorwoord | 5

Inleiding God moet ons helpen | 8

Hoofdstuk 1 Dienen als Phébe | 16

Het Deutsche Gemeinschafts-Diakonieverband

Uitgelicht Het diaconessenwezen in Nederland | 43

Hoofdstuk 2 Baanbrekers en wegbereiders | 46

Duitse diaconessen in Nederland

Hoofdstuk 3 Hollandsch moederhuis of Duitse geest? | 73

Tussen twee vuren tijdens de Duitse bezetting

Uitgelicht Zuster Alida Pekel, een Joodse diacones 113

Hoofdstuk 4 Een les die steeds opnieuw geleerd moet worden | 118

Het geestelijk leven van de diaconessen

Uitgelicht De dracht | 155

**Hoofdstuk 5 Zusters, iets minder gepoetst en wat meer
geëvangeliseerd! | 168**

Uitgelicht Zending | 216

Hoofdstuk 6 Als de Heer de weg baant | 222
De roeping tot diacones

Uitgelicht Johanna Katharina Bock | 259

Hoofdstuk 7 Het bakken in de vaart van iedere dag | 266
De huismoeder

Uitgelicht Bouw van het nieuwe moederhuis | 293

Hoofdstuk 8 Wij zijn toch al zo weinig bekend | 304
De diaconessen en hun netwerk

Toekomstperspectief De vensters open | 335

Dankwoord | 355

Literatuurlijst | 356

Inleiding God moet ons helpen

Op 1 mei begin van het moederhuis. God moet mij helpen!¹

Dat schreef de Duitse diacones Johanna Bock in 1935 in de kantlijn van haar dienstboekje. In het dienstboekje van een diacones stond vermeld waar zij werkzaam was in een bepaalde periode, bijvoorbeeld in welk ziekenhuis of welke zorginstelling ze werkte. Zo was in een oogopslag zichtbaar wat haar taken als diacones waren geweest. Het dienstboekje van Johanna Bock laat zien dat zij een opmerkelijke loopbaan als diacones achter de rug had. Ze werd opgeleid als verpleegster en werkte daarna in de 'particuliere verpleging', waarbij ze zieken in hun eigen huis verzorgde. Later deed ze evangelisatiewerk, totdat ze in 1923 om gezondheidsredenen voor een korte vakantie naar Nederland werd gestuurd.

Daar ontmoette ze tientallen Duitse dienstmeisjes, die vanwege de economische crisis in eigen land in Nederland werk hadden gezocht. Deze meisjes vroegen haar om jeugdbonden voor *Entschiedenes Christentum* (Ernstig Christendom) op te zetten, zoals ze die kenden uit Duitsland. Al snel ontstonden er op meerdere plaatsen grote EC-bonden voor Duitse meisjes, die werden geleid door Johanna Bock en andere Duitse diaconessen. Dit werk was zo succesvol, dat Johanna Bock nooit meer uit Nederland zou vertrekken. De Duitse dienstmeisjes begonnen Nederlandse vriendinnen mee te nemen naar de EC-bonden. Daardoor ontstond ook bij Nederlandse meisjes de wens om in te treden als diacones. De bestaande diaconessenhuizen in Nederland richtten zich echter uitsluitend op zorgverlening en boden niet dezelfde mogelijkheid om in het evangelisatiewerk actief te

worden als de moederhuizen van het *Deutsche Gemeinschafts-Diakonieverband (DGD)* waaraan Johanna Bock verbonden was. Daarom werden Nederlandse meisjes naar het Duitse Gunzenhausen gestuurd om diacones te worden, wat een obstakel vormde bij de intrede. Het gevolg was dat de roep om een Nederlands moederhuis in de stijl van de DGD steeds luider werd.

Begin jaren dertig kreeg Johanna Bock van een bevriende organisatie het Zendingshuis in Amerongen aangeboden. Daar werden zendingswerkers en evangelisten opgeleid en christelijke conferenties georganiseerd, maar het lukte de organisatie niet langer om het huis draaiend te houden. De vraag was of Johanna Bock het huis misschien wilde overnemen om er een Nederlands diaconessenhuis te openen. In mei 1935 was het zover en werd het moederhuis geopend. Johanna Bock werd de eerste huismoeder van dit diaconessenhuis. In de kantlijn van haar dienstboekje markeerde zij deze bijzondere gebeurtenis. Ze voegde eraan toe: *'Gott muß mir helfen!'*²

Dat kleine zinnetje was kenmerkend voor Johanna Bock en hoe zij in het leven stond. Het was ook kenmerkend voor de geloofsbeleving binnen de DGD, waarbij sterk vertrouwd werd op Gods leiding bij uitbreiding van het werk. De regel binnen de DGD luidde dat er niet actief naar diaconessen of uitbreiding van de werkterreinen werd gezocht en dat er niet actief fondsen voor het werk werden geworven. Er werd op vertrouwd dat God het werk zelf zou laten groeien wanneer dat Zijn wil was. Hoewel Johanna Bock aarzelde of de

opening van een moederhuis in de stijl van de DGD kans maakte in Nederland, zag zij in het aanbod van het Zendingshuis de aanwijzing dat God wilde dat er een Nederlands diaconessenhuis zou komen. Ze vertrouwde erop dat Hij voldoende diaconessen en middelen voor het moederhuis in oprichting zou sturen.

‘God moet mij helpen’ bleef haar motto in de vele decennia waarin Johanna Bock het Zendings-Diaconessenhuis zou leiden. Van 1935 tot 1978 bleef ze huismoeder van de diaconessengemeenschap. Het motto toont haar menselijkheid. Het is duidelijk dat ze aarzelingen had bij de opening van een moederhuis in Nederland en kon twijfelen aan haar rol als huismoeder. Toch durfde ze de stap te zetten een moederhuis in Nederland te openen. ‘God moet ons helpen’ was ook het motto dat ze aan de diaconessen die in Amerongen intraden doorgaf. Ze wees er de diaconessen voortdurend op dat ze op God moesten vertrouwen als ze iets nodig hadden. Regelmatig vroeg ze om voorbede voor praktische zaken, zoals de intre-

de van nieuwe diaconessen of het betalen van rekeningen waarvoor ze nog geen geld had.

‘God moet ons helpen’ zou men daarom kunnen beschouwen als het motto van de diaconessengemeenschap door de jaren heen. Of het nu ging om de oprichting en uitbreiding van grote zorginstellingen in de jaren vijftig of later om de krimp en vergrijzing van de gemeenschap, de nadruk werd erop gelegd dat God de gemeenschap moest helpen. Natuurlijk liepen binnen de diaconessengemeenschap de idealen en de praktijk soms uiteen. Diaconessen waren ook gewoon mensen, die elkaar soms niet lagen of niet langer met elkaar door een deur konden. Lang niet alle vrouwen die intraden bleven diacones. Het vertrek van diaconessen uit de gemeenschap kon aan beide kanten verwondingen opleveren. Dat de gemeenschap desondanks is blijven bestaan sinds het moment in 1935 dat Johanna Bock de opmerking in de kantlijn van haar dienstboekje schreef, zou zij zeker hebben gezien als een teken van Gods leiding.

Het Zendings-Diaconessenhuis in Amerongen

Op de plek waar Johanna Bock in 1935 aarzelend een diaconessenhuis opende, trokken de Zendings-Diaconessen in 2019 na 86 jaar van bewoning de deur achter zich dicht. Het huis aan de Jan van Zutphenweg ‘boven op de berg’ in Amerongen was te groot geworden voor de gemeenschap en moest daarom worden verkocht. De zusters besloten met pijn in het hart om deze plek waar zoveel herinneringen liggen te verlaten. Toch komt er geen einde aan het bestaan van de diaconessengemeenschap. Ondanks de krimp en vergrijzing van de gemeenschap durven de zusters nieuwe wegen in te slaan. In een nieuw, kleiner pand, aangepast aan hun behoeften, maar ook geschikt voor andere bewoners, hopen ze een nieuwe start

te maken. Samen met deze andere bewoners gaan ze een nieuwe leefgemeenschap vormen.

De verhuizing markeert een scharnierpunt in de geschiedenis van de Zendings-Diaconessen. In 1924 ging het werk heel kleinschalig van start met de komst van Johanna Bock die Duitse meisjes wilde bijstaan die in Nederland werkten. Bijna tien jaar later kregen de diaconessen het Zendingshuis in Amerongen aangeboden, waar ze hun eerste ‘Hollandsche moederhuis’ openden. Sindsdien woonden de diaconessen op deze plek grenzend aan de bossen van de Utrechtse Heuvelrug, boven de uiterwaarden van de Rijn en het dorp Amerongen. Hoewel de diaconessen op veel andere plaatsen in Nederland actief werden,

Selma, Johanna Bock

Merkblatt

für die Schwestern der Mutterhäuser des Deutschen
Gemeinschafts-Diakonieverbandes.

1. Bei Besetzung einer neuen Station hat jede Schwester den Fragezettel, der ihr von der Mutterhaus-Schreibstube mitgegeben wird und die notwendigen Angaben über Anschrift, Vorstand usw. enthält, sofort auszufüllen und zurückzusenden.
2. Bei vorkommenden Änderungen sind sofort an das Mutterhaus zu melden:
 - a) Änderung der Heimatadresse,
 - b) Änderung der Stationsadresse,
 - c) Wechsel des Wohnortes, bzw. Adressenänderung,
 - d) Änderung der Fernsprechnummer.
3. Bei Erkrankungen ist auf Extrazettel anzugeben:
Krankheitsdauer (Anfangs- und Enddatum),
Diagnose und Name des behandelnden Arztes.
Alle ans Mutterhaus gesandten Rechnungen und Rezepte sind mit folgendem Vermerk zu versehen:
Name der Schwester,
Diagnose,
Angabe, ob und wohin der Rechnungsbetrag zurückersattet werden soll.
4. Jeder Unfall, ob leicht oder schwer, ob in oder außer Dienst, ist sofort der Abteilung „Versunfall“ des VGD, Marburg (Lahn), Stresemannstr. 25 zu melden. (Nicht der Polizei und nicht der Berufsgenossenschaft!) Dasselbe gilt für Berufskrankheiten. Nötigenfalls ist ein Arzt in Anspruch zu nehmen. Kosten für die Behandlung bei Heilpraktikern werden von der Berufsgenossenschaft (gesetzliche Unfallversicherung) nicht übernommen. Stationäre Behandlungen auf der Station werden von der Berufsgenossenschaft nur dann erstattet, wenn der Arzt die Notwendigkeit dieser Behandlung besonders bescheinigt.

< Enkele persoonlijke documenten van zuster Johanna Bock: haar dienstboekje, een Diaconessen-spiegel en een werkblad met reglementen.

bleef Amerongen de thuishaven voor de gemeenschap.

Dat zal zo blijven, want de laatste diaconessen hebben besloten niet meer uit het dorp te vertrekken. De vertrouwde plek boven aan 'de berg' hebben ze verlaten, maar de zusters hopen centraal in het dorp een nieuw thuis te vinden. Daarbij zullen de diaconessen zeker actief blijven. Ze hopen zelfs in hun nieuwe ge-

bouw nog dichter bij de Amerongse gemeenschap te kunnen staan. De verhuizing markeert echter wel het einde van een tijdperk, waarin de diaconessengemeenschap uitgroeide tot een wijdvertakte organisatie in Nederland.

Waar diaconessen jarenlang een vertrouwd beeld in de zorg vormden, zijn ze nu – behalve in Amerongen – uit het straatbeeld verdwenen. De laatste Zendings-Diaconessen voelden bij het maken van hun toekomstplannen dan ook de behoefte om hun geschiedenis vast te laten leggen voor latere generaties. Dit boek vormt een bijdrage daaraan.

Diaconessen, bestaan die nog?

Het is duidelijk dat de Zendings-Diaconessen in Amerongen een bijzondere gemeenschap vormen. Maar wat zijn diaconessen eigenlijk? Sommigen zullen diaconessen met verpleegsters associëren. Anderen zullen aan nonnen denken, of vragend de wenkbrauwen optrekken. Diaconessen zijn vrouwelijke protestantse religieuzen. Hoewel ze vooral met werk in de zorg worden geassocieerd, was hun oorspronkelijke taakstelling veel breder. Het idee was dat zij op allerlei plaatsen in de samenleving zieken en 'behoeftegen' zouden bijstaan. Het fenomeen diacones ontstond in de negentiende eeuw, toen ook de katholieke zusterordes hun werkterreinen sterk uitbreidden. Deels in reactie daarop, deels in reactie op maatschappelijke misstanden, ontstond ook onder protestanten de behoefte aan vrouwen die hun leven konden wijden aan het verzorgen van anderen. Hoewel de associatie met nonnen zoveel mogelijk werd vermeden omdat dit gevoelig lag onder protestanten, waren er onmiskenbare overeenkomsten tussen de katholieke zusterorden en diaconessen. Van diaconessen werd in

principe geen gelofte van levenslange toewijding en ongehuwde staat gevraagd – dat klonk te katholiek – maar in de praktijk was het wel de bedoeling dat diaconessen bewust van een huwelijk afzagen en bij voorkeur levenslang diacones bleven. De Duitse predikant Theodor Fliedner was een van degenen die dit bijzondere fenomeen introduceerden. In 1836 richtte hij in Kaiserswerth een zogenaamd 'moederhuis' op, waarin diaconessen konden worden opgeleid en deel uit gingen maken van een diaconessengemeenschap. Het moederhuis in Kaiserswerth kreeg al snel navolging tot ver in het buitenland, zozeer dat zelfs een 'Kaiserswerther verband' voor diaconessenhuizen ontstond.³

Hoewel Fliedner aanvankelijk taken op allerlei terreinen zag weggelegd voor de diaconessen, waaronder binnen het onderwijs en in kerkelijke gemeenten, kregen zij vooral als verpleegsters voet aan de grond. Toen in Nederland in 1844 in Utrecht in navolging van Fliedner een eerste diaconesseninstelling werd gesticht, beperkte men zich daar aanvankelijk dan ook uitsluitend tot de verzorging van

zieken. Na enkele mislukte pogingen de werkterreinen verder uit te breiden, beperkten de diaconessen in Utrecht zich tot het werk in het ziekenhuis. Ook andere diaconessenhuizen die in de loop van de negentiende eeuw in Nederland werden geopend, beperkten zich tot medische zorg. Daardoor groeide het begrip 'diacones' in Nederland nog sterker dan in andere landen uit tot synoniem voor verpleegster.⁴

In Nederland bestonden aan het begin van de twintigste eeuw verschillende diaconessen(zieken)huizen, waarvan die in Utrecht en Den Haag de bekendste waren. Het laatste diaconessenhuis dat in Nederland werd opgericht, was het moederhuis dat Johanna Bock in 1935 in Amerongen opende. Het was de bedoeling dat de meisjes die er intraden in eerste instantie actief zouden worden op het terrein van 'inwendige zending' (evangelisatiewerk in eigen land). Vandaar dat voor de naam 'Zendings-Diaconessen' werd gekozen. Bovendien kon daardoor de naam 'Zendingshuis' van het door de diaconessen overgenomen pand gecontinueerd worden. Hoewel het moederhuis mede door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog een moeilijke aanloopfase kende, groeide het na 1945 uit tot een hechte gemeenschap waarvan op het hoogtepunt van zijn bestaan ruim negentig diaconessen lid waren. Vanaf de jaren zestig kreeg de gemeenschap – net als de andere diaconessenhuizen in Nederland – echter moeite om nieuwe aanwas te vinden. Steeds minder jonge vrouwen meldden zich aan om in te treden, waardoor de gemeenschap begon te vergrijzen en krimpen. Bovendien moesten de zusters vanwege ver-

anderend overheidsbeleid, professionalisering en schaalvergroting in de zorg steeds meer van hun zorginstellingen sluiten.

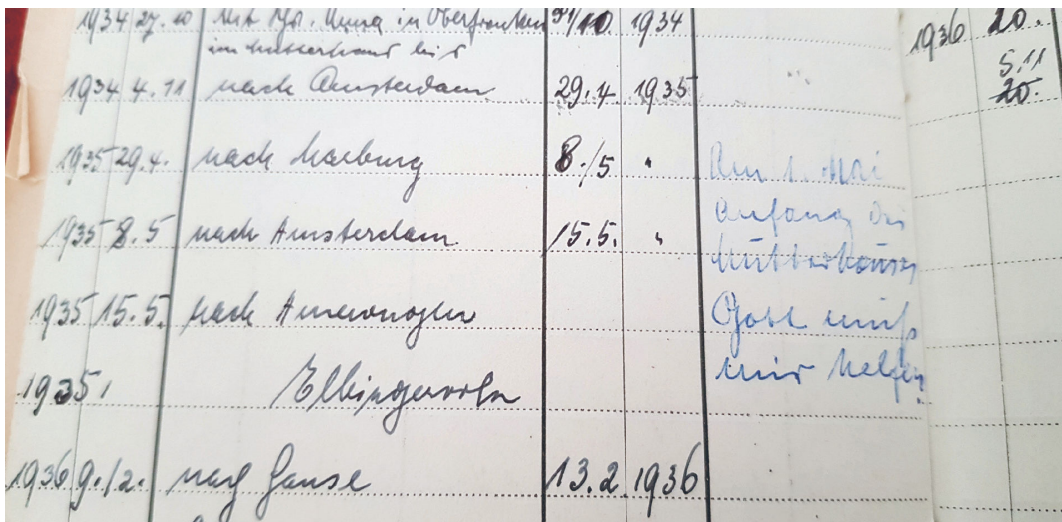
Rond de millenniumwisseling begon duidelijk te worden dat het voortbestaan van de gemeenschap onhoudbaar begon te worden. Pogingen om de gemeenschap nieuw leven in te blazen – bijvoorbeeld door de mogelijkheid om tijdelijk als diacones in te treden – strandden echter. Inmiddels is slechts een handvol zusters over, waarvan allen de vijftig zijn gepasseerd. Toch is dat voor de diaconessen geen reden om bij de pakken neer te zitten, maar om te proberen nieuwe wegen in te slaan.

Omdat de Zendings-Diaconessen de laatste actieve diaconessengemeenschap in Nederland vormen, gaat dit boek over meer dan alleen deze bijzondere diaconessengemeenschap. Het gaat ook over de verdwijning van de diaconessen als maatschappelijk fenomeen. Ruim honderd jaar lang drukten diaconessen hun stempel op de gezondheidszorg. Ze speelden een belangrijke rol bij de ontwikkeling van de zorg in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw, zozeer dat het begrip 'zuster' uitgroeide tot synoniem voor het beroep van verpleegkundige. Vanaf de jaren zestig begonnen de diaconessen echter geleidelijk van het terrein van de zorg te verdwijnen en raakten ze ook in het straatbeeld steeds meer uit het zicht. Tegenwoordig krijgen de Zendings-Diaconessen nogal eens de vraag: bestaan jullie nog? Dat zij de laatste actieve diaconessen in Nederland zijn, was voor de Zendings-Diaconessen een extra motivatie om hun bijzondere geschiedenis vast te laten leggen in dit boek.

Het boek

Van de diaconessen kreeg ik onbeperkte toegang tot hun archief. Bovendien zetten zij hun contacten met de DGD in om enkele bijzondere

archiefstukken naar Amerongen te halen. Daaronder was de correspondentie die huismoeder Johanna Bock jarenlang voerde met haar lei-

In de kantlijn van haar dienstboekje noteerde Johanna Bock op 1 mei 1935, de stichtingsdag van het moederhuis, de tekst 'God moet mij helpen'.

dingevenden binnen de DGD. Daarnaast kreeg ik de gelegenheid om verschillende personen te interviewen die aan de gemeenschap verbonden zijn of zijn geweest. Ik sprak met alle actieve diaconessen, met enkele oud-diaconessen en met verschillende Amerongers die hun herinneringen aan de gemeenschap met me deelden. Dit waren bijzondere gesprekken, waarbij me veel mooie, maar soms ook pijnlijke momenten en herinneringen aan de gemeenschap werden toevertrouwd. Hoewel in het boek slechts zelden direct uit deze interviews wordt geciteerd, vormden deze gesprekken een belangrijke achtergrond bij het schrijven van dit boek. Tot slot kon ik gebruik maken van een groot aantal uitgaven die in de loop van de tijd door de diaconessen (en door de DGD) zijn uitgegeven, krantenknipsels en een zeer uitgebreid foto-archief. Er was zelfs uniek filmmateriaal met oprichtster Johanna Bock. Zo kreeg ik geleidelijk een beeld van de complexe en unieke geschiedenis van deze diaconessen-gemeenschap in Nederland.

Uit het archief van de zusters bleek duide-

lijk hoezeer de wortels van de Zendings-Diaconessen in Duitsland liggen. Niet voor niets bestaan er nog steeds warme banden met de DGD. In de eerste hoofdstukken van het boek wordt daarom stilgestaan bij het ontstaan van de DGD in Duitsland en met name het Duitse moederhuis, de 'Hensoltshöhe' in Beieren, dat de eerste diaconessen naar Nederland stuurde. Speciale aandacht is er daarbij voor Johanna Bock, die als jonge diacones naar Nederland kwam en er nooit meer zou vertrekken. Ze zou uiteindelijk zelfs de Nederlandse nationaliteit aanvragen en tot aan haar dood aan het Amerongse moederhuis verbonden blijven.

Natuurlijk is er in het boek veel aandacht voor haar levensverhaal. Toch is het verhaal van de Zendings-Diaconessen niet alleen haar verhaal. Het is ook de geschiedenis van de tientallen meisjes die zich geroepen voelden tot een leven als diacones en vroeger of later in Amerongen intraden. Dit was geen geringe stap, de keuze voor het leven als diacones vroeg veel van de vrouwen die ervoor kozen. Als diacones kozen zij er niet alleen voor hun

leven in dienst van anderen te stellen, maar ook om ongehuwd te blijven, de herkenbare dracht van de diaconessen te gaan dragen en een meer afstandelijke band met familie en vrienden te onderhouden. De vrouwen die voor intrede kozen, ervoeren hiervoor een sterke roeping. Dit was ook een eis voor intrede in de gemeenschap. De intrede ging daarom vrijwel altijd gepaard met hooggestemde idealen, die vervolgens aan de praktijk van het alledaagse leven in de gemeenschap werden blootgesteld. Dat kon tot een bevestiging van de keuze voor het leven als diacones leiden, maar ook zorgen voor teleurstelling en vervreemding. Minder dan de helft van de vrouwen die als diacones intrad, bleef uiteindelijk levenslang aan de gemeenschap verbonden. In andere gevallen kwam het vroeger of later tot een uittrede, wat van beide kanten vaak een zeer pijnlijk proces was.

Dit boek is het verhaal van al deze vrouwen, van hun hoop en hun teleurstellingen, van hun mooie en pijnlijke momenten. Maar het is ook het verhaal van een fenomeen, dat ooit wijdverbreid was, maar dat vanaf de jaren zestig relatief snel ten onder ging: de diacones. Deze protestantse vrouwelijke religieuzen beleefden een opmerkelijke bloeitijd in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw, om daarna binnen enkele decennia weer vrijwel te verdwijnen. De Zendings-Diaconessen vormen in Nederland de laatste representanten van deze groep. Aan de hand van hun geschiedenis kunnen verschillende factoren in kaart worden gebracht die een rol speelden bij zowel de bloei als de neergang van het verschijnsel diacones; waaronder medische ontwikkelingen, het ontstaan van de verzorgingsstaat, vrouwenemancipatie en de afnemende rol van religie in het maatschappelijke leven. Daarmee wordt in dit boek een relatief onderbelicht gebleven onderdeel van zowel de vrouwengeschiedenis als de Nederlandse kerkgeschiedenis – vooral de vroege evangelische beweging,

met netwerken waarvan naast de diaconessen ook de Nederlandse Christelijke Gemeenschapsbond en de Maranathabeweging van Johannes de Heer deel uitmaakten – in kaart gebracht. Tegen deze achtergrond hoop ik de vrouwen die sinds 1935 – tijdelijk of voor de rest van hun leven – deel uitmaken of hebben gemaakt van deze bijzondere gemeenschap, een gezicht te kunnen geven door hun achtergronden, beweegredenen en levensgeschiedenissen in beeld te brengen.

In de eerste hoofdstukken van het boek zal het ontstaan van de gemeenschap in kaart worden gebracht. In hoofdstuk 1 zal worden ingegaan op de ontwikkeling van het diaconessenwezen in de negentiende eeuw, met nadruk op de zogenaamde 'Gemeinschaftsbewegung' in Duitsland waaruit het Deutsche Gemeinschafts-Diakonieverband (DGD) ontstond. In hoofdstuk 2 zal de verspreiding van de diaconessengemeenschap naar Nederland in kaart worden gebracht, die uiteindelijk zou leiden tot de stichting van een moederhuis in Amerongen. In hoofdstuk 3 zullen de eerste moeilijke jaren van de gemeenschap in beeld worden gebracht, waarbij de stemming in Nederland al vanaf het eind van de jaren dertig steeds meer anti-Duits werd en de diaconessen na het uitbreken van de oorlog steeds meer in een loyaliteitsconflict terecht kwamen. Na de oorlog moesten de diaconessen dan ook vechten voor hun bestaan in Nederland.

In de daarop volgende hoofdstukken worden aan de hand van een aantal thema's verschillende aspecten van het leven in de gemeenschap aan de orde gesteld. Hoofdstuk 4 gaat over het geestelijk leven binnen de gemeenschap, hoofdstuk 5 staat stil bij de uitbreiding en latere krimp van de werkerterreinen van de zusters. Hoofdstuk 6 vormt in zekere zin de kern van dit boek. Daarin worden de achtergronden en keuzes van de diaconessen in beeld gebracht. Wie waren deze vrouwen,

wat dreef hen en waarom kozen ze voor het veeleisende leven als diacones? In dit hoofdstuk komen zowel de mooie als pijnlijke kanten van het leven als diacones aan de orde. De speciale rol van de huismoeder, die nauw samenhang met de ontstaansgeschiedenis van de gemeenschap (oprichtster Johanna Bock bleef van 1935 tot 1978 huismoeder en beïnvloedde met haar invulling van deze rol ook haar op-

volgsters sterk), wordt in hoofdstuk 7 belicht. Daarna komt in hoofdstuk 8 het netwerk van de diaconessen, hun banden met dorp, kerk en verwante christelijke organisaties aan bod. Het boek besluit ten slotte met een korte blik naar de toekomst: hoe kunnen de Zendings-Diaconessen hun unieke erfgoed overdragen aan latere generaties?

Eindnoten

- 1 Bezit ZDH, *Dienstboekje Johanna Bock*. Oorspronkelijke tekst in het Duits: *Am 1. Mai Anfang des Mutterhauses. Gott muß mir helfen!*
- 2 Ibidem.
- 3 Schmidt, Jutta, *Beruf: Schwester. Mutterhausdiakonie im 19. Jahrhundert*, 84-109 en 117-127.
- 4 Lieburg, Mart van, 'Het vroege diaconessenwezen in Nederland (1836-1886)', 111-159.

Hoofdstuk 1 Dienen als Phébe

Het Deutsche Gemeinschafts-Diakonieverband

*'In Kenchrae, een havenplaats in de buurt van Corinthe, heeft een vrouw geleefd, wier naam aan de vergetelheid is ontrukkt. In gedachten zien wij haar gaan door de straten om het verlorene te zoeken, om behoeftigen te helpen, om vreemdelingen te herbergen. [...] Deze vrouw heette Phébe. Wij hebben geen portret van haar, toch valt het niet moeilijk een beeld van haar te vormen. Haar gelaat moet iets vertolkt hebben van de innerlijke blijdschap, haar ogen moeten getuigd hebben van de vrede die in haar hart was gedaald met het binnenkomen van Christus. [...] Phébe is diacones geweest, een zendingdiacones, wier lichtend spoor tot een voorbeeld zij. Zo kan het leven zijn van haar die zich aan Christus geeft, die zich de roeping bewust is en in getrouwheid haar roeping vervult.'*¹

Phébe, het is niet toevallig dat het mededelingenblad van de Zendings-Diaconessen in Amerongen haar naam kreeg. Ze wordt slechts een keer genoemd in de Bijbel, aan het slot van de brief van de apostel Paulus aan de gemeente in Rome. Eigenlijk is er nauwelijks iets over

haar bekend, niet uit welke familie ze kwam, hoe oud ze was of hoe ze Paulus had ontmoet. Eén detail springt echter in het oog, Phébe wordt omschreven als een diacones. Er zijn verschillende visies op wat dat 'diakonos' precies inhoudt. Sommigen stellen dat Phébe een

< De eerste vier vrouwen die in Borken intraden als diacones.

speciaal ambt vervulde, anderen dat ze 'slechts' liefdadigheid uitoefende namens de christenen in Korinthe. In ieder geval is het een van de weinige teksten waaruit blijkt dat het dienen door vrouwen onmiskenbaar een plaats had binnen de vroegchristelijke gemeenten.

Phébe werd door de Amerongse diaconessen gezien als rolmodel en inspiratiebron voor hun diaconale taak. Ze kozen voor de naam 'omdat deze kort, maar krachtig aanduidt de aard van het werk en het doel van de arbeid'.² Zij waren zeker niet de enigen die zich beriepen op het voorbeeld van deze Bijbelse figuur voor de rol van dienende vrouwen in de christelijke gemeente. Al bij het ontstaan van het diaconessenwezen in de negentiende eeuw hadden de voortrekkers binnen deze beweging – waaronder Theodor Fliedner de meeste bekendheid geniet – Phébe gezien als een onderbouwing voor het diaconessenambt dat ze in het leven wilden roepen.

De industrialisatie in de negentiende eeuw leidde tot grote sociale misstanden. Er ontstonden allerlei particuliere initiatieven om armoede, drankmisbruik en het uitbreken van besmettelijke ziekten onder de arbeiders tegen te gaan, waaraan ook vrouwen een bijdrage wilden leveren. Daarom werd in de negentiende eeuw op verschillende plaatsen geprobeerd een vorm te vinden voor protestantse vrouwen die sociaal en diaconaal werk wilden doen. Als belangrijk voorbeeld dienden de genootschappen van barmhartige zusters, waarin katholieke vrouwen zich in dienst van de medemens stelden. Deze genootschappen waren onder meer tijdens de Napoleontische oorlogen actief geweest bij het verzorgen van gewonden, wat ook in protestantse kringen tot positieve beeldvorming over de verplegende ordes had geleid. Hoewel ook

niet-katholieke vrouwen zich tijdens deze oorlogen op vrijwillige basis met het verplegen van zieken en gewonden hadden beziggehouden, bestond er nog geen protestantse tegenhanger van deze ordes. Dit werd in toenemende mate als een gemis ervaren.³

Daar kwam bij dat in de negentiende eeuw de medische mogelijkheden toenamen. Dat leidde tot een professionalisering van de beroepen die te maken hadden met ziekte en gezondheid. Dat gold niet alleen voor artsen, maar ook voor apothekers en verpleegkundigen. Tot 1800 hadden verpleegkundigen geen goede reputatie. Veel verstand van ziekenverzorging hadden ze meestal niet. Ziekenhuizen waren dan ook plekken waar men alleen gebruik van maakte als er geen andere mogelijkheid was. Zeker de hogere klassen meden het ziekenhuis. Bij ziekte kozen zij liever voor verpleging in eigen huis. Door een beter zicht op het ontstaan van ziekte, het toenemende bewustzijn van het belang van hygiëne en toenemende medische mogelijkheden, veranderde het hospitaal van een plek voor de verzorging van stervenden en chronisch zieken in een plek waar naar genezing van de patiënten werd gestreefd. Hierdoor kregen ziekenhuizen een betere naam en begonnen ook de hogere standen van de zorg in hospitalen gebruik te maken. Dat leidde er toe, dat de verwachtingen over het verpleegkundig personeel veranderden en er behoefte aan een ander soort ziekenverzoorgers ontstond. Sommigen zagen hierin bij uitstek een kans om een werkterrein voor vrouwen te creëren. Ziekenverpleging zou vrouwen op het lijf geschreven zijn; door hun zorgzaamheid, inlevingsvermogen en huishoudelijke kwaliteiten zouden zij bij uitstek voor een schone, veilige en invoelende zorg voor patiënten kunnen zorgen.⁴

Het was binnen deze context dat op verschillende plaatsen initiatieven ontstonden om voor protestantse vrouwen een speciaal ambt in het leven te roepen, waarbinnen zij hun liefdadige activiteiten zouden kunnen ontplooiën.

De Kaiserswerther diacones – het ideaal van Theodor Fliedner

'Hoe onrecht en onwijs handelen daarom die andere evangelische kerken, dat zij hen [vrouwen] geen bepaalde werkring bieden door het toewijzen van de zorg voor vrouwelijke armen, zieken en gevangenen? Hoeveel vrouwen, weduwen, met name predikantsweduwen en oudere vrijgezelle vrouwen, zou daardoor een nieuw, lieflijk veld geopend worden, om tranen van ellende te drogen, en zondaresen met hun Heiland en de wereld te verzoenen [...].'⁵

Theodor Fliedner (1800–1864), een van de pioniers binnen de negentiende-eeuwse diaconessenbeweging.

Theodor Fliedner, een jonge Duitse predikant, maakte in 1823/24 op 22-jarige leeftijd een reis naar Nederland en Engeland om daar te collecteren voor zijn armlastige kerkelijke gemeente. Fliedner had pas kort daarvoor intrede

gedaan als predikant van een kleine protestantse gemeente in het plaatsje Kaiserswerth (bij Düsseldorf), waar hij was geconfronteerd met diepe armoede en sociale problemen. Toen de kerkelijke gemeente na de sluiting van een fabriek waar veel van de kerkgangers werkten in financiële nood raakte, besloot Fliedner om fondsen te werven voor het voortbestaan van de gemeente. Omdat zijn gemeente eerder ondersteuning had ontvangen van protestanten in Nederland, besloot hij ook naar het buitenland te reizen op zoek naar fondsen. Negen maanden lang collecteerde Fliedner in Nederland, waarmee hij het voor die tijd uitzonderlijk hoge bedrag van 20.000 gulden wist op te halen. Later maakte hij een vergelijkbare reis naar Engeland.⁶

Tijdens zijn reizen wierf hij echter niet alleen geld voor zijn armlastige kerkgemeenschap, maar deed hij ook met veel interesse onderzoek naar liefdadige initiatieven op het terrein van onder meer armen- en gevangenzorg die hij in het buitenland tegenkwam. Hij was onder de indruk van wat er op dit terrein in Nederland en Engeland voor de samenleving werd gedaan door gelovigen. Deze kennismaking met missionair en charitatief werk, zou Fliedners levenswerk verregaand beïnvloeden.⁷

Fliedner was niet alleen onder de indruk van de dadendrang op missionair terrein die hij tegenkwam, maar ook van de vrijheid die daarbij in het buitenland aan vrouwen werd toegestaan om in het publieke leven een rol te spelen. Dat was in Duitsland hoogst ongebruikelijk. Zo maakte hij in Nederland kennis met

het ambt van diacones, dat bij de Doopsgezinden in gebruik was. Voor Fliedner was het nieuw dat een vrouw een officiële rol binnen de kerkelijke gemeente kon spelen. Nog meer onder de indruk was hij van vrouwen die zich op eigen initiatief inzetten om sociale misstanden aan te kaarten en de nood van hun medemens te lenigen, zoals de Britse hervormster van het gevangeniswezen Elizabeth Fry, voor wie hij grote bewondering koesterde. Hij vroeg zich af, waarom ook in zijn geboorteland niet meer gebruik werd gemaakt van de speciale gaven van vrouwen om maatschappelijke ellende, zoals armoede, ziekte en zedelijke ontsporing, te helpen verlichten.⁸

Een protestantsch pesthuis? – De oprichting van een diaconessenhuis in Kaiserswerth

Met die ideeën zou Fliedner uiteindelijk aan de wieg komen te staan van het diaconessenwezen. Aanvankelijk richtte hij zich na zijn terugkeer vooral op de zorg aan gevangenen. Zo kreeg hij toestemming om iedere twee weken in het Düsseldorfer Arresthaus te preken. Hij stelde zelfs voor zich tijdelijk op te laten sluiten, om zo zelf het gevangenisleven te kunnen ervaren, maar dit verzoek werd door de autoriteiten afgewezen. Uiteindelijk richtte hij in 1826 naar Brits voorbeeld de *Rheinisch-Westfälische Gefängnisgesellschaft* op, voor 'de zedelijke en burgerlijke verbetering van gevangenen'. Kenmerkend voor Fliedner was zowel de grondigheid waarmee hij zijn initiatief aanpakte – zo liet hij onderzoeken hoeveel gevangenen er konden lezen en schrijven – als zijn organisatorisch talent. Het genootschap zorgde voor onderwijs en het aanstellen van geestelijk verzorgers in gevangnissen. Daarnaast stond ook de rehabilitatie van gevangenen na hun vrijlating centraal. Hoewel al snel bleek dat de resultaten juist op dit terrein teleurstelden

– gevangenen bleken vaak terug te vallen in oude gewoonten – bleef Fliedner streven naar een resocialisatie van gevangenen.⁹

Daarbij richtte hij zich in het bijzonder op vrouwelijke gevangenen. Fliedner liet zich sterk inspireren door het voorbeeld van de Britse Elizabeth Fry, die hij tijdens zijn collectereizen had ontmoet. Ook zijn vrouw Friederike, met wie hij in 1828 in het huwelijk was getreden, vormde een inspiratiebron. Al voor haar huwelijk was zij actief geweest op missionair terrein, toen ze als lerares voor de *Rettungsanstalt* van graaf Von der Recke-Volmerstein onder 'gevallen meisjes' had gewerkt. Toen ze daar vanwege gezondheidsproblemen moest vertrekken, wilde ze actief worden voor de *Rheinisch-Westfälische Gefängnisgesellschaft*, maar hiervoor gaf haar familie geen toestemming. Theodor Fliedner leerde haar echter kennen en was zo van haar onder de indruk dat hij haar ten huwelijk vroeg. Op die manier zou ze uiteindelijk een belangrijke bijdrage leveren aan het ontstaan van het diaconessenwezen.¹⁰

Samen begonnen de Fliedners in 1833 een opvang voor vrijgelaten vrouwelijke gevangenen, in het tuinhuisje bij de pastorie. Ondanks tegenvallende resultaten zetten de Fliedners door met hun hulp aan vrouwelijke gevangenen. Tegelijkertijd zagen zij bij hun charitatieve werk, dat juist vrouwen uit de burgerij zich sterk betrokken toonden bij hun maatschappelijke werk, zonder dat ze mogelijkheden zagen om zich hier zelf voor in te zetten. Veel van deze vrouwen hadden genoeg tijd en voelden urgentie voor de noodzaak van het werk, maar ze hadden nauwelijks mogelijkheden om buitenshuis actief te worden. Ideeën die Theodor Fliedner tijdens zijn reizen had opgedaan en ervaringen in zijn eigen liefdadigheidswerk kristalliseerden zich verder uit. Hij kwam tot een plan om een hospitaal op te richten voor armen en behoeftigen en daar tegelijkertijd vrouwen uit de burgerij op te leiden die hun leven in dienst van hun medemens wilden stel-

len. Het vormde het begin van de 'Diakonissenanstalt' te Kaiserswerth.¹¹

Het begin was overigens bescheiden. Theodor Fliedner realiseerde zich dat het kleine Kaiserswerth niet de meest voor de hand liggende plaats was om een ziekenhuis te openen. Daarom probeerde hij kerken in de omliggende grote plaatsen te motiveren een ziekenhuis op te richten, maar toen die daar niet voor open bleken te staan, besloot hij toch zelf de stap te zetten. De Fliedners kochten, met deels van vrienden geleend geld, in 1836 het grootste gebouw in Kaiserswerth en openden hun ziekenhuis. Daaraan verbonden stichtte Fliedner een vereniging voor de opleiding van ziekenverpleegsters, waaruit uiteindelijk het diaconessenwerk zou ontstaan.

Het ziekenhuis kwam niet zonder slag of stoot tot stand. De grotendeels katholieke bevolking van Kaiserswerth was niet ingenomen met de plannen. "Te Kaiserswerth verhief zich tegen de plannen een storm van verzet. Vooral van Roomsche zijde werd de oprichting van zulk een Protestantsch "Pesthuis" hevig bestreden. Er zou besmetting uit voortkomen en wat niet al."¹² De Fliedners stelden hun ziekenhuis echter niet alleen open voor mensen uit eigen kring, ook katholieken moesten er terecht kunnen. Daarnaast waren ook behoeftige zieken, die de verpleging niet zelf konden betalen, nadrukkelijk welkom in het hospitaal. Het ziekenhuis groeide snel en bleek in een behoefte te voorzien. De opleiding voor ziekenverpleegsters verliep in de beginjaren echter minder voorspoedig. De Fliedners hadden moeite om geschikte vrouwen te vinden, die voldeden aan het beeld dat Fliedner met de diaconessen voor ogen had en die het zware werk in de verpleging aankonden. Van de vrouwen die zich in het eerste jaar aanmeldden, moest meer dan de helft binnen korte tijd weer vertrekken. Toch zou uit dit bescheiden begin uiteindelijk een bloeiend diaconessenwezen ontstaan.¹³

Andere initiatieven voor zuster gemeenschappen

Fliedner was overigens niet de enige die zich op dat moment bezighield met het idee om een gemeenschap te stichten voor vrouwen die maatschappelijk actief wilden worden. Fliedner was onder andere geïnspireerd door de katholieke verpleegordes, die door hun grondige verpleging van soldaten tijdens de Napoleontische oorlogen ook in Duitsland bekendheid hadden gekregen. Fliedner zag zijn diaconessen daarbij niet alleen als protestantse tegenhangers van de Barmhartige Zusters, maar ook als concurrenten. Door protestantse verpleegsters in te zetten, hoopte hij de invloed van de katholieke ordes te verkleinen. Zo schreef Fliedner aan Elizabeth Fry: "[They] flood everywhere... in Protestant countries and hospitals... where they endeavor artfully to place their church in the best possible light to make proselytes of the sick and the poor."¹⁴ Toch kwamen verschillende elementen van de katholieke verpleegordes ook bij Fliedners diaconessen terug, zoals de nadruk op ziekenverpleging, het dragen van een aparte dracht, de voorkeur voor een intrede voor het leven (al was dit bij Fliedner – mede om de vergelijking met katholieke kloosters te vermijden – niet verplicht) en de nadruk op soberheid en naastenliefde als motivatie voor de diaconessen.

Ook anderen hadden zich laten inspireren door het voorbeeld van de katholieke verpleegordes. Zo werd in Parijs in 1841, dus vrijwel gelijktijdig met Fliedner, door pastor Antoine Vermeil en Caroline Malvesin een diaconessenhuis opgericht. Ook hun diaconessenkring kwam voort uit werk onder vrijgelaten vrouwelijke gevangenen. Net als Fliedner kozen zij voor een speciaal herkenbare dracht en het vormen van een speciale gemeenschap waarin de vrouwen onderling konden samenleven. Dichter bij Kaiserswerth richtte Franz Harter in Straatsburg ook een huis voor

dienende vrouwen op. Harter kende zowel Vermeil en Malvesin als het echtpaar Fliedner, maar de contacten met de laatste werden nooit hecht en hij liet zich mede daardoor meer door Parijs dan door Kaiserswerth inspireren.¹⁵

In dezelfde periode zette de Lutherse predikant Wilhelm Löhe in Neuendettelsau (Beieren) ook een diaconessenhuis op, dat in 1854 zijn deuren opende. Vernieuwend aan dit huis was dat er niet alleen vrouwen tot verpleegkundigen werden opgeleid, maar dat er daarnaast andere opleidingsmogelijkheden kwamen voor meisjes die geen diacones wilden worden. In 1867 werd in Bielefeld een ziekenhuis voor epileptici geopend door lokale ondernemers en predikanten. Onder leiding van de Duitse predikant Friedrich von Bodelschwingh groeide het uit tot een bekend diaconessenhuis. Von Bodelschwingh steunde op zijn beurt weer Eva von Thiele-Winckler, dochter van een rijke industrieel in het oosten van Duitsland, om een diaconessenhuis in haar geboorteplaats Miechowitz op te zetten. Zij had in Bielefeld de opleiding tot ziekenverpleegster gevolgd en opende na afronding daarvan in 1890 een instelling voor armen, gehandicapten en bejaarden in de buurt van het landgoed van haar vader. Daaraan werd ook een zustersgemeenschap verbonden. Bodelschwingh vroeg haar na enkele jaren naar Bielefeld terug te komen, om daar het diaconessenhuis *Sarepta* te leiden, maar na vijf jaar besloot ze toch naar haar geboortestreek terug te keren. Daar richtte ze zich vooral op de opvang van kinderen.¹⁶

Een ander initiatief dat het verdient hier genoemd te worden, is dat van Amalie Sieveking. Al voordat Fliedner zijn diaconessenhuis in Kaiserswerth stichtte, had zij in Hamburg plannen ontwikkeld voor een evangelische barmhartige zustersgemeenschap. Als vrouw had zij het veel moeilijker om haar plannen ook daadwerkelijk te realiseren. Hulp van mannen wees zij echter af. Zo had Fliedner haar gevraagd om aan het diaconessenhuis in Kaiserswerth leiding

te komen geven, maar op dat verzoek ging Sieveking niet in. Veel meer dan de mannelijke oprichters van diaconessenhuizen, voelde zij zich niet uitsluitend gedreven door een ideaal van christelijke naastenliefde, hoewel dat zeker belangrijk voor haar was. Ze zocht ook naar mogelijkheden voor (vrijgezelle) vrouwen om zich buiten het huwelijk te kunnen ontplooien. In een tijd waarin vrouwen nauwelijks een rol werd gegund in het openbare leven, zocht de vrijgezel gebleven Sieveking naar manieren om actief te worden in de samenleving. Voor haar was daarom niet alleen het ideaal van dienstbaarheid van belang, maar ook de mogelijkheden tot zelfontplooiing en autonomie voor (burgerlijke) vrouwen. Het autoritaire karakter van het huis in Kaiserswerth, en de grote rol die Theodor Fliedner zichzelf in de leiding van het werk toedichtte, schrokken haar dan ook af.¹⁷

Sieveking inspireerde op haar beurt ook weer anderen. Zo werkte Elise Averdieck aanvankelijk mee in de door Amalie Sieveking opgezette *Frauenverein für Armen- und Krankenpflege*, en bezocht ze later ook Kaiserswerth waar ze ervaring opdeed bij Theodor Fliedner en zijn vrouw. Eerst opende ze een eigen school waar ze zelf les gaf, maar in 1856 zette zij in Hamburg een eigen ziekenhuis op met de naam *Bethesda*, waaraan ook een diaconessenopleiding verbonden werd. Zelf werd ze huismoeder van dit diaconessenhuis, een van de weinige door een vrouw opgerichte diaconessenhuizen dat succesvol was.¹⁸

Drukkend wetticisme

Het is veelzeggend dat vrijwel alle succesvolle initiatieven om tot de stichting van een diaconessenhuis te komen, geleid werden door mannen. Hoewel zij vrouwen een grotere rol in het openbare leven wilden toestaan, hielden zij toch vast aan een patriarchaal model. Dat gold zeker ook voor Theodor Fliedner. Vrou-

wen konden volgens hem overigens wel leiding geven – zijn eigen vrouw Friederike nam bijvoorbeeld de leiding van het diaconessenhuis in Kaiserswerth op zich – maar ze konden daarbij alleen de verantwoordelijkheid voor interne zaken dragen. Naar buiten toe, of het nu ging om het werven van fondsen, het samenstellen van een bestuur, of zelfs om het opstellen van de regels waaraan de zusters zich dienden te houden, waren het mannen die de leiding strak in handen hielden. Dit had onder meer te maken met het voor die tijd revolutionaire idee om vrouwen actief te laten worden buiten de kring van huwelijk en gezin. De Fliedners kozen er bewust voor om hun diaconessen een herkenbare dracht te geven, die was ontleend aan de kleding van de getrouwde burgerlijke vrouw. Daarmee probeerde Theodor Fliedner om (naast het verkleinen van standsverschillen onderling) de zusters naar buiten toe een grotere maatschappelijke erkenning te geven. De dracht gaf hen de status en het bijbehorende respect dat gehuwde vrouwen maatschappelijk gezien genoten, in plaats van het marginale bestaan dat vrijgezelle of alleenstaande vrouwen normaal gesproken leidden. Ondanks dergelijke uiterlijke aanpassingen, kostte het Fliedner (en andere oprichters van diaconessenhuizen) veel moeite om het idee van sociaal actieve vrouwen maatschappelijk geaccepteerd te krijgen. Daarom achtte hij het noodzakelijk dat een man de diaconessenhuizen naar buiten toe zou vertegenwoordigen. Het was geen toeval dat het initiatief voor een zustergemeenschap van Amalie Sieveking nauwelijks van de grond kwam, in tegenstelling tot dat van bijvoorbeeld de Fliedners. De tijd was simpelweg nog niet rijp voor een volledig door vrouwen geleid instituut.

Toch trad de autoritaire manier van leidinggeven bij Theodor Fliedner meer op de voorgrond dan bij sommige andere initiatieven voor zustergemeenschappen. Het lijkt een van de redenen, waarom Franz Harter zich voor zijn diaconessenhuis in Straatsburg liever door

Parijs dan door Kaiserswerth liet inspireren. Naarmate het werk groeide en er in verbinding met het huis in Kaiserswerth ook elders diaconessenhuizen ontstonden, stelde Fliedner een steeds striktere catalogus van regels voor de zusters op. Deels was dit onvermijdelijk om het groeiende werk in goede banen te leiden, maar het paste ook bij zijn persoonlijkheid. Zo schreef hij voor zijn huwelijk met Friederike ooit aan haar: 'Nog een eigenschap van mij mag ik niet onbenoemd laten, dat ik namelijk gewend ben het recht van de man, heer in huis te zijn, met vaste hand te verdedigen.'¹⁹

Fliedners autoritaire manier van leidinggeven kwam hem van verschillende kanten op kritiek te staan. De dienstorde, waarvan Theodor Fliedner in de loop van de jaren steeds uitgebreidere versies schreef, werd door veel tijdgenoten gezien als een 'wettisch' – en daarmee onevangelisch – stelsel van regels. Tijdens het opstellen van de dienstorde stuurde Fliedner een concept naar enkele geestverwanten, om hun commentaar te vragen. Franz Harter uit Straatsburg liet weten, dat hij de dienstorde aan enkele van zijn diaconessen had laten lezen, die er geschrokken op hadden gereageerd. Zij waren na het lezen 'sehr niedergedrückt' door alle regels, waaronder expliciete regels voor de dagindeling van de diaconessen, maar ook regels die inhielden dat over zaken binnen het moederhuis niet met buitenstaanders mocht worden gepraat, of dat bezoek (zelfs van moeder of zus!) alleen was toegestaan met toestemming van de directie. Harter zelf stelde vast dat de tekst op hem 'de indruk van drukkend wetticisme'²⁰ maakte. Voor Fliedner was dit commentaar echter geen reden de dienstorde aan te passen.²¹

Het aantal intredes van burgerlijke vrouwen in Kaiserswerth viel Fliedner tegen. Zij zagen in het leven als diacones te weinig vrijheid van handelen voor zich weggelegd. In plaats van burgerlijke weduwen of vrijgezelle vrouwen, meldden zich vooral jonge vrouwen uit de lage-

re klassen aan. Het bestaan als diacones bood aan vrouwen uit een arbeidersmilieu de mogelijkheid om sociaal gezien op te klimmen, terwijl het vrouwen uit families van middenstanders en lagere ambtenaren een sociaal vangnet tegen armoede bood, wanneer ze door het overlijden van vader of man alleen kwamen te staan. Al in de eerste jaren van het bestaan van het moederhuis in Kaiserswerth, bleek dan ook dat de proefzusters door een gebrek aan voorafgaande scholing veel meer opleiding nodig hadden dan vooraf verwacht. Ook bleek lang niet iedere aanmeldster geschikt voor het leven als diacones, waardoor in de eerste jaren meer dan de helft van de vrouwen na korte tijd weer uittrad. Fliedner liet zich door dit gebrek aan succes niet ontmoedigen, maar richtte wel steeds meer aandacht op de opleiding van de vrouwen. Het steeds strenger worden van de dienstordes en huisregels laat zich deels door deze ontwikkeling verklaren. Daarmee probeerde Fliedner de standaard die hij van de diaconessen verwachtte te handhaven

Goed en goedkoop – het succes van de diaconessenbeweging

Ondanks deze aanloopproblemen, bleek het diaconessenhuis in Kaiserswerth in een maatschappelijke behoefte te voorzien. Terwijl de Fliedners in de beginjaren worstelden met het aantal aanmeldingen en het uittreden van aanzienlijke aantallen proefzusters, was er aan vraag naar diaconessen geen gebrek. Zodra de Fliedners een geschikte vrouw hadden opgeleid, lag er meestal al een verzoek klaar om haar elders te plaatsen. Fliedner probeerde hier zoveel mogelijk aan te voldoen – ondanks verzuchtingen van zijn vrouw Friederike, die voor het bij het moederhuis behorende ziekenhuis soms nauwelijks geschikte krachten overhield – om zo de maatschappelijke acceptatie van de 'diacones' te vergroten.

Het succes hield verband met ontwikkelingen op medisch terrein en een stijgende vraag naar goed verplegend personeel. Door betere hygiëne en toegenomen antiseptische mogelijkheden verloor het ziekenhuis zoals gezegd geleidelijk haar afschrikwekkende reputatie. Het leidde tot een grote uitbreiding van het aantal ziekenhuizen in de loop van de negentiende eeuw. Daardoor steeg ook de vraag naar professioneel opgeleide verpleegkundigen. Rond 1800 waren verplegers in ziekenhuizen niet meer dan laagbetaalde oppassers op de zieken. Ongetrouwde mannelijke ziekenverzorgers verdienden vaak niet eens genoeg om zich een huwelijk te kunnen veroorloven. Doordat de burgerij steeds vaker gebruik van de ziekenhuiszorg ging maken, werden de eisen aan het verzorgend personeel steeds hoger. De diaconessen (en later ook de zogenaamde vrije zusters, die niet aan een zusterorde of moederhuis verbonden waren) waren beter in staat aan deze nieuwe eisen te voldoen. Hoewel het aantal diaconessen in de tweede helft van de negentiende eeuw sterk groeide, groeide de vraag naar diaconessen nog veel harder.

Het leidde aan het eind van de eeuw tot voortdurende klachten dat zich te weinig (geschikte) vrouwen aanmeldden voor een leven als diacones. Het tekort aan diaconessen werd zelfs als 'Diakonissenfrage' bestempeld. Het tekort werd bovendien nog eens versterkt, doordat verschillende partijen – waaronder ziekenhuizen en de overheid – bij voorkeur diaconessen aanstelden. De diaconessen hadden een goede reputatie qua opleiding en gedrevenheid, bovendien waren ze vaak goedkoper. Doordat de diaconessenhuizen de oudedagsvoorziening en opvang bij eventuele arbeidsongeschiktheid regelden, was het voor instellingen goedkoper hen in dienst te nemen dan vrije zusters. Bovendien konden diaconessen bij slecht functioneren makkelijker vervangen worden, door aan het desbetreffende moederhuis om een overplaatsing te vragen.

Doordat de diaconessenhuizen de toenemende vraag niet konden bijbenen, liep het aandeel van diaconessen in de zorg toch terug en ondervonden zij in toenemende mate concurrentie van verpleegsters die niet voor een leven als diacones gekozen hadden. Dat in zowel Duits als Nederlands het woord 'zuster' nog meer dan een eeuw synoniem zou blijven met 'verpleegster', was echter tekenend voor de rol die de diaconessen (en natuurlijk ook de katholieke zusterordes!) speelden bij de uitbreiding van de zorg rond het midden van de negentiende eeuw.²²

Ondanks kritiek op de strikte regels en de voor velen katholiek aandoende vorm van de moederhuizen, een tegenvallend aantal intredes uit de gewenste burgerlijke kringen en aanhoudende moeite met de maatschappelijke acceptatie van werkende vrouwen, groeiden de diaconessen in de tweede helft van de negentiende eeuw uit tot een niet te negeren fenomeen. De diaconessen wisten zich een reputatie te verwerven vanwege hun 'Dienstbereitschaft, Ordnungsliebe, Frömmigkeit und anderer Qualitäten'.²³ Die reputatie uitte zich niet alleen in de grote vraag naar diaconessen als goede en goedkope arbeidskrachten in de zorg, maar ook in de snelle groei en uitbreiding van het diaconessenwezen. In de eerste vijftig jaar van het bestaan van Kaiserswerth zouden zich uiteindelijk 2600 vrouwen aanmelden voor intrede, waarvan er 1171 ook daadwerke-

lijk als diacones ingezegend werden. Daarnaast stichtte Fliedner nog verschillende andere instellingen, waaronder een kweekschool voor onderwijzeressen, diverse andere scholen en zorginstellingen.

Ook buiten Kaiserswerth sloeg het idee aan, zodat elders diaconessenhuizen werden opgericht die zich bij Kaiserswerth wilden aansluiten. Er ontstonden niet alleen op verschillende plaatsen in Duitsland – waaronder Dresden, Halle, Hamburg, Bremen en Detmold – andere diaconessenhuizen, maar al snel kregen de Fliedners ook buitenlandse bezoekers in Kaiserswerth die zich oriënteerden op de mogelijkheden om in eigen land een diaconessenhuis op te zetten. Fliedner zelf richtte onder andere een moederhuis op in Pittsburg (VS) en in Jeruzalem. Daarnaast stuurde hij op verzoek diaconessen naar buitenlandse initiatieven, zoals de moederhuizen in Wenen en Athene. In 1844 zou mede onder invloed van contacten met Fliedner in Utrecht het eerste diaconessenhuis in Nederland worden geopend. Toen Theodor Fliedner overleed was het diaconessenwezen dan ook een wijdvertakte internationale beweging geworden, die tot halverwege de twintigste eeuw in aanzien zou blijven en waarbij op haar hoogtepunt tienduizenden diaconessen actief waren. Dit boek beschrijft de geschiedenis van een van de bijzondere organisaties die binnen deze diaconessenbeweging ontstond, het Zendings-Diaconessenhuis in Amerongen.²⁴

Een diaconessenhuis voor de Gemeinschaftsbeweging

*'Het Duitse Christendom is een soort, het Engelse een ander. Slechts op Engelse bodem kon het methodisme ontstaan en dat is door en door Engels naar leer en leven en gelijkt bij ons op een "geïmporteerde waar".'*²⁵

In de negentiende eeuw zagen de Duitse kerken zich geconfronteerd met de komst van buitenlandse evangelisten en met concurrentie

door zogenaamde vrije kerken. Voor de Duitse staatskerken, die gewend waren aan een systeem waarbij de overheid bepaalde welke kerk

– Luthers, Gereformeerd of Rooms-Katholiek – officieel staatskerk was in een bepaalde regio en dus van overheidswege werd gesteund, was dit een nieuwe situatie. De kerken waren niet gewend dat er actief door anderen onder hun kerkleden werd geëvangelizeerd. Zij gingen uit van een situatie, waarbij evangelisatie gericht op gedoopte leden van de kerk niet nodig en zelfs onwenselijk was, omdat deze gedoopte kerkleden immers al gelovige christenen waren. Zending diende op ongelovigen gericht te zijn, waarbij vooral aan heidenen buiten Europa werd gedacht – bijvoorbeeld aan de populaire Chinazending –, niet op Duitse kerkleden.

Vanuit de Angelsaksische wereld sijpelden in de negentiende eeuw echter andere opvattingen naar Duitsland door, onder meer via Duitse migranten die naar de Verenigde Staten waren getrokken en van daaruit terugkwamen naar hun vaderland om te evangeliseren. De wortels van deze evangelicale beweging lagen in een religieuze oplevingsbeweging in het achttiende-eeuwse Groot-Brittannië. Bijbelgetrouwe protestantse christenen zochten daar naar een meer persoonlijke geloofsbeleving, wat leidde tot verschillende religieuze oplevingen.

In Wales kwam het in 1735 onder invloed van de prediking van Hywel Harris tot een 'revival'. Deze opwekkingsbeweging inspireerde een groep studenten in Oxford, die samenkwamen in de 'Holy Club'. De leden van deze club, waaronder de broers John en Charles Wesley en George Whitefield, probeerden een zo heilig mogelijk leven te leiden. Onder invloed van de opwekking in Wales onderging George Whitefield een bekeringservaring, waarop hij begon te preken. Zijn prediking leidde later tot verschillende nieuwe revivals in Schotland en de Verenigde Staten. Ook de broers Wesley begonnen te evangeliseren en zouden uiteindelijk aan de basis van de methodistische kerk komen te staan. De methodisten kenmerkten zich door het belang dat ze hechtten aan een

persoonlijke bekering, en de daarop volgende heiliging van het leven van de gelovige.

In de loop van de achttiende en negentiende eeuw groeiden zowel de methodisten, als andere groepen binnen de evangelicale beweging sterk in de Angelsaksische wereld. Andere evangelicals hechtten eveneens grote waarde aan de persoonlijke bekering, hoewel zij minder dan de methodisten de nadruk legden op de vrije wil van de mens. Vanwege het belang van bekering, werden de evangelicals gekenmerkt door een grote missionaire dadendrang. Daarbij richtten ze zich nadrukkelijk niet alleen op de buitenlandse zending, maar ook op evangelisatie onder wat zij de 'gedoopte heidenen' in eigen land noemden. De negentiende eeuw zou daarom uitgroeien tot de 'eeuw van de missie', wat zich uitte in de oprichting van talloze organisaties voor zending en charitatief werk. Het ging om zendingsgenootschappen voor de meest uiteenlopende zendingsvelden ter wereld, om bijbel- en traktaatgenootschappen, gaarkeukens voor de armen, gevangenzorg, het opvangen van gevallen meisjes en het bestrijden van drankmisbruik, om slechts enkele terreinen van activiteit te noemen.

De Angelsaksische evangelicals richtten zich met hun missionaire offensief ook op het vasteland van Europa. Duitsland was nadrukkelijk bij hen in beeld als bakermat van de Reformatie. Die Angelsaksische evangelisten en organisaties waren overigens lang niet allemaal verbonden aan de methodistische kerk. In Duitsland werden al deze activiteiten echter al snel onder de noemer 'methodistisch' geschaard. In sommige kringen vonden deze missionaire activiteiten weerklank, maar zeker binnen de Duitse staatskerken werden buitenlandse evangelisten of Duitsers die zich door hen lieten inspireren met veel argwaan bekeken. De term 'methodistisch' groeide in Duitsland daarom al snel uit tot synoniem voor 'sektarisch'.

De aan de Universiteit van Bonn verbonden theoloog Johann Peter Lange liet zich bijvoorbeeld uitermate kritisch uit over de Angelsaksische missionaire drang: 'Het Britse protestantisme', schreef Lange, 'een ziekelijk kind van de Duitse Reformatie, mag zich graag inbeelden, de Duitse kerk als een gevallen heidenland, een domein voor zijn zending te zien.'²⁶ Niet alleen in academische kringen was de weerzin tegen het als uitheems ervaren methodistische gedachtegoed groot, ook onder geestelijken bestond er veel weerstand tegen de buitenlandse stijl van geloven. Zo schreef Daniel L. Müller over het verschil met de methodisten: 'Onze prediking vat de toehoorders niet op methodistische wijze op als een grote hoop van geheel onbekeerden, met enkele verstrooide kinderen Gods daaronder, maar als een gemeente van geroepenen, onder welke buiten deze beide klassen een groot aandeel van diegenen is, die al onder de tucht der genade staan, zonder volledig tot het kinschap van God doorgedrongen te zijn.'²⁷ Het illustreert de afwijzende houding die er in de negentiende eeuw in Duitsland ten opzichte van de Angelsaksische geloofsbeleving bestond.²⁸

Het ontstaan van de Gemeinschaftsbewegung

De kritiek op het 'methodisme' was echter slechts een kant van de medaille. Het 'methodistische' gedachtegoed vond wel degelijk gehoor. De zorgen die de Angelsaksische evangelicals over de Duitse staatskerken koesterden, vonden herkenning bij Duitse gelovigen die de kerken ook ingeslapenheid, gebrek aan gemeenschap onder gelovigen en geestelijke lauwheid verweten. Beide groepen verzetten zich tegen de rationalistische en Bijbel-kritische prediking die in de negentiende eeuw gangbaar was geworden, waarbij Jezus' goddelijke natuur en wonderen in de Bijbel werden be-

twijfeld en religie tot moralisme werd gereduceerd. Deze gelovigen voelden zich niet aangesproken door de prediking in de staatskerken, maar zochten naar een meer persoonlijke geloofsbeleving en meer spirituele diepgang. In delen van Duitsland konden deze groepen daarbij teruggrijpen op eerdere religieuze oplevingsbewegingen, zoals het piëtisme. Zij werden echter ook beïnvloed door de impuls die de religieuze 'awakenings' in de Angelsaksische wereld naar het Europese vasteland uitzonden. In het oosten van Duitsland ontbraken bovendien de piëtistische wortels, waardoor ontevreden kerkleden er nog meer openstonden voor de invloed van de Angelsaksische evangelicals.

Onder invloed hiervan zou in de tweede helft van de negentiende eeuw de 'Gemeinschaftsbewegung' ontstaan. Op verschillende plekken in Duitsland ontstonden vrijwel gelijktijdig zogenaamde gemeenschappen. Het ging om gelovigen die teleurgesteld waren in de staatskerken, maar deze niet definitief de rug wilden toekeren. Ze bleven kerklid, maar organiseerden naast de reguliere kerkdiensten eigen samenkomsten, waarin een rechtzinnige prediking centraal stond, maar ook een persoonlijk geloofsleven werd gestimuleerd door middel van bidstonden en Bijbelstudies. Omdat de staatskerken vaak afwijzend reageerden op deze activiteiten en het gebruik van kerkgebouwen door gemeenschapskringen zoveel mogelijk beperkten, bouwden gemeenschappen vaak een eigen 'gemeenschapszaal', waar niet alleen religieuze samenkomsten werden gehouden, maar bijvoorbeeld ook vrouwenkringen en jeugdverenigingen samenkwamen.

In 1897 werd het Gnadauer Verband opgericht als overkoepelende organisatie binnen de Gemeinschaftsbewegung. Het Gnadauer Verband was een initiatief van de theoloog Theodor Christlieb, die van 1858 tot 1865 in Londen predikant van een Duitse gemeente was geweest. Hier had hij het methodisme leren kennen en was hij onder de indruk geraakt

van de dadendrang en bekeringsijver van de evangelicals. Ook na terugkeer in Duitsland bleef hij contacten met de Angelsaksische evangelicals onderhouden. Toch maakte ook hij zich bezorgd toen hij in de loop van de negentiende eeuw vrije kerken (niet verbonden aan de Duitse staatskerken) zag ontstaan, onder invloed van 'methodistische' predikers. Hij wilde de groei van deze vrije kerken de wind uit de zeilen nemen, door binnen de staatskerken elementen uit de evangelicale beweging over te nemen, zoals missionaire activiteiten, maar ook prediking door leken en de nadruk op heiliging na de bekering. Hij legde contacten met de gemeenschappen die inmiddels op verschillende plaatsen waren ontstaan en nodigde vertegenwoordigers van deze groepen en verwante organisaties (zoals de CVJM – Christlicher Verein Junger Männer) uit voor een conferentie tijdens Pinksteren 1888 in Gnadau. Door de contacten, gelegd op deze conferentie, groeiden de gemeenschappen van tot dan toe hoofdzakelijk lokaal georiënteerde groepen uit tot een nationaal verband, wat negen jaar later leidde tot de oprichting van het Gnadauer Verband.²⁹

De Amerikaanse Heiligingsbeweging in Duitsland

In dit Gnadauer Verband kwamen in feite twee stromingen samen. Aan de ene kant waren er de gemeenschappen in het westen van Duitsland, die vaak wortels hadden in zeventiende- en achttiende-eeuwse piëtistische conventikels of gezelschappen. Het andere deel werd gevormd door zogenaamde 'neu-piëtistische' groepen. Deze laatste gemeenschappen stonden sterker onder invloed van contacten met de Angelsaksische wereld, en dan vooral met de Heiligingsbeweging.

De 'Holiness Movement' was een stroming die in de tweede helft van de negentiende

eeuw in de Verenigde Staten was ontstaan uit methodistische wortels. De oorsprong van de beweging lag in de Second Great Awakening, een serie van revivals – religieuze ervaringen – die zich tussen 1790 en 1840 in verschillende delen van de Verenigde Staten voordeed. Daarin werd opnieuw de methodistische nadruk op het leiden van een heilig leven na de bekering op de voorgrond geplaatst. Voortrekkers van de Heiligingsbeweging waren de Amerikaanse echt)paren Phoebe en Walter Palmer en Robert en Hannah Pearsall Smith. Kern van hun boodschap was dat het voor gelovigen mogelijk was om na de bekering een 'heilig' leven te leiden, waarin de gelovige kon leven zonder daadwerkelijk in zonden te vallen. In extreme gevallen werd zelfs uitgegaan van een zondeloze staat die de gelovige zou kunnen bereiken, maar dat werd door de meeste Holiness-predikers toch afgewezen. Door de genade van God in het leven toe te laten zou het echter mogelijk zijn om te leven zonder bewust te zondigen.

Het echtpaar Pearsall Smith bracht de Heiligingsbeweging naar Europa. In 1874 hielden zij een serie bijeenkomsten in onder andere het Britse Oxford, waar ze grote aantallen geïnteresseerden trokken. Er waren niet alleen veel Britten bij de samenkomsten, maar ook bezoekers van het Europese vasteland, waaronder verschillende Duitsers. Zij brachten bij terugkomst enthousiast verslag uit over de bijeenkomsten in Oxford, waarna Robert Pearsall Smith werd uitgenodigd tijdens zijn tournee op het vasteland ook een bezoek aan Duitsland te brengen. Hij trok in onder meer Berlijn, Karlsruhe, Stuttgart, Frankfurt am Main, Heidelberg en Wuppertal volle zalen. Ook andere evangelisten, zoals Friedrich von Schlömbach, een Amerikaan met Duitse wortels, hielpen de Heiligingsbeweging in Duitsland te verspreiden.³⁰

Doordat in het oosten van Duitsland een piëtistische traditie grotendeels ontbrak, kreeg de Angelsaksische Heiligingsbeweging daar makkelijker voet aan de grond dan elders in het

land en wist meer invloed uit te oefenen. Het is bijvoorbeeld geen toeval, dat juist in het oosten van Duitsland het spreken van vrouwen tijdens evangelisatiebijeenkomsten veel meer geaccepteerd werd dan in het westen. Bij het ontstaan van de Heiligingsbeweging hadden vrouwen, vooral Phoebe Palmer (maar bijvoorbeeld ook Hannah Pearsall Smith) een grote rol gespeeld. Het spreken van vrouwen tijdens religieuze bijeenkomsten was binnen de Heiligingsbeweging dan ook een geaccepteerd verschijnsel. In Duitsland lag prediking door leken al gevoeliger dan in de Angelsaksische wereld; dat gold nog veel sterker voor het spreken door vrouwen. Zeker in het westen van Duitsland, waar de plaatselijke kringen binnen de Gemeinschaftsbewegung zoals gezegd meer in voorafgaande piëtistische stromingen wortelden, werd het spreken van de vrouw in het openbaar op Bijbelse gronden sterk afgekeurd. Het zou later een van de grootste conflictpunten vormen bij de moeizame toelating van het *Deutsche Gemeinschafts-Diakonieverband* (DGD; de moederorganisatie van de Nederlandse Zendings-Diaconessen) tot het Gnadauer Verband.³¹

Allerlei elementen uit de Heiligingsbeweging werden in de Gemeinschaftsbewegung overgenomen, zoals de nadruk op het leiden van een heilig leven, verbreking van het 'ik' van een gelovige, het spreken door leken (waaronder vrouwen) en typisch evangelicale taboes als het afwijzen van alcohol, tabak, dansen en bezoek van theaters. Toch was de weerstand tegen de als uitheems ervaren 'methodistische' geloofselementen zo groot, dat ook binnen de Gemeinschaftsbewegung afstand moest worden gehouden tot de inspiratiebronnen uit de Angelsaksische wereld. Dit gold in toenemende mate aan het eind van de negentiende eeuw, toen nationalistische (en daaraan verbonden anti-Britse) sentimenten in Duitsland steeds sterker werden. 'De nationale gevoelens van degenen, die beëvangelseerd moesten worden, traden steeds sterker op de voorgrond

op een manier, waardoor de internationale vervlochtenheid [met de Angelsaksische Heiligingsbeweging] nog belastender leek te worden. Dat verminderde de missionaire kansen. De methodisten werd in deze tijd waarin nationale gevoelens hoogtij vierden immers voor de voeten geworpen een "angelsaksisch gewas", een "buitenlandse sekte" en uitdrukkelijk van "niet-Duitse oorsprong" te zijn.³²

Daarom kwam in kringen van de Gemeinschaftsbewegung steeds meer de term 'neu-pietismus' in zwang, om te benadrukken dat de beweging ondanks de Angelsaksische invloed wortelde in een typisch Duitse, piëtistische traditie. Kerkhistoricus Karl Heinz Voigt stelt dat de term 'neu-pietisme' daarom beter niet meer gebruikt kan worden, omdat die in feite de grote Angelsaksische invloed op de Gemeinschaftsbewegung verluistert. Duidelijk is in ieder geval dat de Gemeinschaftsbewegung verregaand werd beïnvloed vanuit de Angelsaksische wereld. Dat gold zeker voor het *Deutsche Gemeinschafts-Diakonieverband* dat in het begin van de twintigste eeuw in het oosten van Duitsland zou ontstaan. Twee mannen, Carl Ferdinand Blazejewski en Theophil Kraewelitzki zouden bij de oprichting daarvan een belangrijke rol spelen.

Carl Ferdinand Blazejewski

Terwijl de meeste Duitse predikanten in de negentiende eeuw nog zeer gericht waren op hun lokale gemeente en maar weinig buiten de eigen regio kwamen, hadden veel van de voor mannen binnen de Gemeinschaftsbewegung gereisd en onderhielden ze internationale contacten. Dat geldt zeker voor Carl Ferdinand Blazejewski, die als marine-pastor verschillende landen had bezocht, waaronder de Verenigde Staten. Hij zou uitgroeien tot een van de leiders binnen de Gemeinschaftsbewegung in het oosten van Duitsland.³³

Carl Ferdinand Blazejewski (1862-1900).

Carl Ferdinand Blazejewski werd in 1862 in Thorn (tegenwoordig Toruń in Polen) geboren, als zoon van een militair. Vanwege overplaatsingen van zijn vader moest het gezin vaak verhuizen, en had Carl Ferdinand moeite om aansluiting te vinden bij leeftijdsgenootjes. Zijn ouders hadden een gemengd (katholiek-protestants) huwelijk, waardoor hij ook kerkelijk zijn eigen identiteit moest bepalen. Als kind was Carl Ferdinand al serieus en zwaarmoedig en zijn schooltijd verliep moeizaam vanwege een zwakke gezondheid en geldproblemen waardoor hij niet het beste onderwijs kon vol-

gen. Hij bleek echter een doorzetter en wist op eigen kracht het gymnasium te bereiken, wat hij zelf bekostigde door bijles te geven aan andere scholieren. Na afronding van het gymnasium besloot hij theologie te gaan studeren in Halle. Ook daar werd zijn studietijd gekenmerkt door geldgebrek, waarbij hij zijn studie af en toe moest onderbreken om als huisleraar voldoende te verdienen om weer door te kunnen studeren. Als student werd Blazejewski geplaagd door depressieve gevoelens en twijfels over zijn geloof, die werden versterkt door de rationalistische inslag van de universiteit in Halle. Aan de ene kant vond Blazejewski het moeilijk om de 'wundergeschichten' uit de Bijbel te accepteren, aan de andere kant bleef hij worstelen met God en het geloof uit zijn jeugd. Er waren momenten dat hij nauwelijks perspectief zag in het leven. Zo schreef hij tijdens zijn studietijd aan een vriend: 'Maar wat helpt al dat klagen, jammeren, piepen? We zullen daarom stil zijn. Ik wil je alleen verzekeren, in mijn binnenste ziet het er vreselijk uit, vreselijker dan ik zeggen kan en mag. [...] De kosten van de "exmatriculatie" [de officiële beëindiging van een studie door een uitschrijving aan de universiteit in Duitsland] kan ik niet opbrengen. Ik betaal niets, laat het lopen, zoals het wil. Van mij pechvogel komt toch niets terecht.'³⁴

Dankzij een groot plichtsbefef wist hij zijn studie echter desondanks met goede resultaten af te ronden. Hij accepteerde vrijwel meteen een post als marine-pastor in Kiel, omdat hij eindelijk in zijn levensonderhoud wilde kunnen voorzien. Blazejewski was toen 28 jaar. Nog in datzelfde jaar trouwde hij met de Nederlandse Wilhelmine Campagne, uit een gegoede Utrechtse familie. Al snel na zijn huwelijk kreeg hij echter last van gezondheidsproblemen. Blazejewski bleek diabetes te hebben en moest daardoor na twee jaar zijn post bij de marine opgeven. Het is mogelijk dat de depressieve buien waarmee hij nog steeds regelmatig kampte verband hielden met zijn ziekte. Zijn

gezondheid was na beëindiging van zijn werk als marine-pastor zo slecht dat hij eerst moest aansterken. Uiteindelijk kreeg hij echter een predikantsplaats in het kleine plaatsje Borken in de regio Oost-Pruißen aangeboden.³⁵

De dertigjarige Blazejewski voelde zich daarvoor aanvankelijk op een zijspoor geplaatst. Al snel nam zijn leven in Borken echter een andere wending. In Oost-Pruißen had de Heiligingsbeweging in deze periode juist voet aan de grond gekregen, waardoor het op verschillende plaatsen tot opwekkingen was gekomen. Blazejewski worstelde ondertussen nog steeds met geloofstwijfel. Zijn gemeente vond dat hij meeslepend kon preken, maar zelf voelde hij zich bedrukt door het gebrek aan resultaat van zijn prediking. Hij kreeg een naam als boeteprediker, 'sein Predigten sind wie Donnergrollen', maar dat leidde volgens hem niet tot wezenlijke veranderingen bij zijn gemeenteleden.³⁶

In deze tijd kreeg hij Bunyan's *The Pilgrim's Progress* onder ogen, een boek dat grote indruk op hem maakte. Op de terugweg van een Gustav-Adolf-Fest³⁷ in 1892 maakte Blazejewski uiteindelijk een bekeringservaring door, waarbij hij neerknielde in een greppel naast de weg en zijn leven overgaf aan God. Vanaf dat moment ervoer hij rust. Hij werd een trouw bezoeker van conferenties van de gemeenschapsbeweging. Zo reisde hij in 1893 naar de *Studentenkonferenz zur Vertiefung christlichen Lebens* in Frankfurt am Main, waar Blazejewski twee toonaangevende figuren binnen de Gemeinschaftsbewegung hoorde spreken. De eerste was Hudson Taylor, de bekende Amerikaanse zendeling en stichter van de China Inland Mission, de tweede de Duitse evangelist Otto Stockmayer. Door beiden zou Blazejewski verregaand worden beïnvloed. Aan zijn vrouw schreef Blazejewski: 'Mij is onuitsprekelijke zegen overkomen. Weliswaar erken ik, dat ik van voren af aan moet beginnen, maar zo is de wil des Heren. Ik moet sterven, zodat ik voor Hem

leve. Hij geve zijn zegen daartoe! Hem zij de eer! Ik ben zo blij. In Borken moet ik mij ontleiden. In de stilte stil worden.'³⁸

Vanaf dat moment merkte zijn gemeente dat zijn preken veranderden; naast de oproep tot boete liet hij nu ook het onderwerp genade veel meer spreken. Twee jaar later schreef hij over een opwekking in zijn gemeente, waarbij meer dan 150 personen tot geloof waren gekomen. Gemeenteleden voelden zich overtuigd van zonden, en beleden die in het openbaar. Al snel kreeg de opwekking bekendheid en verspreidde de beweging zich ook in de omliggende dorpen. Alcoholisten wisten hun verslaving te overwinnen en er werden langsepende conflicten uitgesproken. Blazejewski was onder de indruk van wat hij meemaakte en probeerde de opwekking zoveel mogelijk aan te wakkeren. Niet alleen organiseerde hij zelf allerlei samenkomsten, van gebedsdiensten tot zogenaamde 'Bibelstunden', ook haalde hij evangelisten van elders naar Borken om daar te preken. Daarbij gebruikte Blazejewski nadrukkelijk methodistische elementen in zijn evangelisatiewerk, die duidelijk aan de Angelsaksische wereld ontleend waren en door de verspreiding van de Heiligingsbeweging ook in Duitsland voet aan de grond begonnen te krijgen. Na de samenkomsten organiseerde Blazejewski bijvoorbeeld speciale nabesprekingen, waarbij mensen hun leven aan God konden overgeven. Ook maakte hij gebruik van een zogenaamde 'boetbank', een typisch methodistisch evangelisatiemiddel, waarbij mensen tijdens een samenkomst op een speciale bank konden plaatsnemen waar er voor hen gebeden kon worden en ze zich aan God konden overgeven.³⁹

In deze periode raakte Blazejewski steeds nauwer betrokken bij het netwerk van gemeenschapskringen dat in het oosten van Duitsland aan het ontstaan was. Zo zette hij zich door middel van een *Blaukreuzverein*⁴⁰ in voor de strijd tegen het alcoholisme, een van de speerpunten van de Heiligingsbeweging. Ook werd hij steeds vaker als spreker op conferenties ge-

vraagd. Tegelijkertijd was duidelijk dat Blazejewski ook veel tegenstand losmaakte. Nu zijn eigen knagende geloofstwifels waren verdwenen, zette hij zich met inzet van al zijn energie ervoor in om de boodschap van genade en heilszekerheid ook onder anderen te verspreiden, gevraagd en ongevraagd. Of het nu passanten onderweg waren, pastors van omliggende gemeenten of kerkleiders in het Konsistorium,⁴¹ iedereen sprak hij aan op zijn of haar persoonlijk heil. Geestverwant en latere opvolger Theophil Krawielitzki vertelde over Blazejewski graag de volgende anekdote, die plaatsvond tijdens een van hun eerste ontmoetingen en waarbij Blazejewski een jong familielid van een rijke, nauw bij de kerk van Krawielitzki betrokken dame aansprak:

“Zo vroeg hij aan de naast hem zittende jongedame: “Kent u de Heiland al?” Deze werd zeer verlegen. “O, onze lieve I. was altijd al een vroom kind”, probeerde de genoemde gelovige dame haar over het pijnlijke ogenblik heen te helpen. “Wilt u haar opium geven, genadige vrouwe?” wierp Blazejewski onverschrokken tegen. Daarop brak het betreffende meisje in tranen uit. [...] Nog voor het aanvangslied [van de na deze maaltijd gehouden samenkomst] beëindigd was, kwam broeder Blazejewski binnen en kort na hem ook de jongedame, nog behuïld, maar stralend van geluk. Ze bewees zich als daadwerkelijk bekeerd en stond later in een gezevende arbeid voor de Heer.”⁴²

Door sociale status liet Blazejewski zich dan ook niet afschrikken. Hij confronteerde niet alleen zijn armlastige gemeenteleden met hun morele misstappen, maar riep ook geziene burgers op tot boete en bekering. Hij waarschuwde daarbij voor zaken die ook de Angelsaksische evangelicals na aan het hart lagen, zoals theaterbezoek, kaartspel en alcoholgebruik. Het was niet verrassend dat hij met deze rechtlijnige benadering sommigen zeer tegen de borst stuitte.⁴³

Een diaconessenhuis in de pastorie in Borken

In de jaren die volgden op de opwekking, raakte Blazejewski steeds nauwer bij de Gemeinschaftsbewegung betrokken. Dat hij binnen dit netwerk in oostelijk Duitsland een belangrijke spil vormde, bleek in 1899 op een Gemeinschaftskonferenz in Dantzig (tegenwoordig: Gdańsk). Een van de onderwerpen die op deze conferentie op de agenda stonden, waren klachten van enkele meisjes uit kringen van de Gemeinschaftsbewegung. Na hun bekering hadden zij vol vuur de keuze gemaakt hun leven aan God te wijden. Verschillende meisjes waren daarom ingetreden in een diaconessenhuis. Nu bleken verschillende van hen echter – min of meer gedwongen – weer te zijn uitgetreden.

De meisjes hadden zich aangemeld bij een van de bestaande moederhuizen, meestal behorend tot het Kaiserswerther verband. Zij hadden verwacht hier hun leven aan God te kunnen wijden, samen met gelijkgestemden. In de praktijk bleken de meisjes uit de Gemeinschaftsbewegung echter in de bestaande moederhuizen uit de toon te vallen. De sterke invloed van de Angelsaksische Heiligingsbewegung leidde tot een nieuwe geloofsstijl bij de jonge vrouwen, die zich in de oude moederhuizen [van het Kaiserswerther verband] niet meer begrepen voelden. Het beslissende punt van conflict was daarbij het naar hun mening gebrekkige streven naar persoonlijke heiliging onder de zusters en de daaruit voortvloeiende twijfel of ze zich überhaupt wel in een gemeenschap van bekeerden bevonden. Dat leidde ertoe, dat de jonge zusters vaak begonnen om, naar hun eigen theologische inzichten, onder de andere zusters te evangeliseren en daardoor oproer veroorzaakten.⁴⁴ De sterke nadruk die ze legden op de levensheiliging na de bekering, werd door andere diaconessen als dwingend en afstotend ervaren. Dit riep zoveel spanningen op, dat de zusters vaak nog tijdens

In 1899 opende C.F. Blazejewski het eerste moederhuis van de DGD in zijn pastorie in Borken.

hun proeftijd weer moesten vertrekken.

De gedesillustreerde meisjes deden hun beklag bij pastors uit de gemeenschapskringen, waardoor het als onderwerp op de agenda voor de conferentie in Danzig kwam te staan. Daar werd besloten dat het noodzakelijk was een eigen diaconessenhuis op te richten, waar de meisjes in eigen kring hun leven aan God konden wijden. Het zegt iets over de statuur die Blazejewski binnen de Duitse gemeenschapskringen in het oosten inmiddels genoot, dat hem gevraagd werd het diaconessenhuis op te zetten. Blazejewski stemde daarin toe, maar lijkt ook tegen deze nieuwe opdracht op te hebben gezien. Eerst maakte hij samen met zijn vrouw een reis langs verschillende diaconessenhuizen, om daar kennis op te doen over wat er bij de oprichting van een moederhuis kwam kijken. Vooral het bezoek aan het diaconessenhuis in het Zwitserse Bern maakte veel indruk op de Blazejewski's. Het huis in Bern was gesticht door Sophie von Wurstemberger, en werd sinds haar huwelijk met Friedrich Dändliker geleid door hen beiden. Blazejewski voerde meerdere gesprekken met Dändliker, van wie hij zeer onder de indruk was.

Bij terugkeer in Borken wilde de oprichting van een eigen moederhuis echter niet goed van de grond komen. Blazejewski stuitte bij de zoektocht naar een geschikt pand telkens op problemen. Omdat hij nauwelijks financiële middelen tot zijn beschikking had, lukte het niet een eigen

nessenhuizen, om daar kennis op te doen over wat er bij de oprichting van een moederhuis kwam kijken. Vooral het bezoek aan het diaconessenhuis in het Zwitserse Bern maakte veel indruk op de Blazejewski's. Het huis in Bern was gesticht door Sophie von Wurstemberger, en werd sinds haar huwelijk met Friedrich Dändliker geleid door hen beiden. Blazejewski voerde meerdere gesprekken met Dändliker, van wie hij zeer onder de indruk was.